

DIYARBAKIR'DA SU MİMARİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

EVİNDAR YEŞİLBAŞ*

GİRİŞ

Su, uygarlık tarihi içerisinde hayatın devamı için şart olmasının yanında toplulukların yerleşik düzene geçmelerinde de etkin bir role sahiptir. İlk medeniyetlerin Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki bölgede veya Nil nehri boyunca uzanan topraklarda gelişmesi suyun insan hayatındaki önemini göstermesi bakımından yeterlidir. Yerleşim merkezini bir akarsu veya göl kenarına kurmak, eskiden beri insanların su temini için bulduğu en kolay yoldur.

Medeniyet seviyesinin yükseldiği topluluklarda, sudan istifade etmek için çeşitli binaların inşa edildiği ve zamanla su ile ilgili yapı türlerinin geliştiği anlaşılmaktadır. İnşası, fonksiyonu ve bunlarla ilgili, örf adet ve geleneklerin hepsi "Su Medeniyeti"¹ denilen sosyal ve kültürel açıdan insanlık tarihinin önemli bir kısmını oluşturur. Bu bağlamda Anadolu su medeniyetinin bir bölümü olan su mimarisi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin iklim ve coğrafyasından kaynaklanan farklı boyutu ile Diyarbakır'da zengin bir donanıma kavuşmuştur. Mimaride su, yalnız dini ve sosyal yapılarda değil, sivil mimaride de vazgeçilmez ve dikkatle üzerinde durulması gerekli bir husus niteliğiyle yerini almıştır.

Bu çalışmamızda Diyarbakır'da bulunan su mimarisi ile ilgili eserler ana hatlarıyla tanıtılarak, mimari özellikleri tahlil edilerek, her birinin Türk mimarisi içindeki yerinin gün ışığına kavuşturulması amaçlanmaktadır.

Diyarbakır şehir merkezine suyun Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1543 yılında Vali Bali Paşa vasıtasıyla Gözeli Köyünden Hamravat Su Kemerleri ile getirildiği tarihi kaynaklarda açıklanmaktadır². Diyarbakır Tapu Sicil Muhafızlığı'nda bulunan eski tapu defterleri üzerinde yapılan

* Araştırma Görevlisi, Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Mardin/TÜRKİYE, tel. no: 0 (482) 213 33 37/202, e-posta: evindaryesilbas@gmail.com

¹ Yılmaz Önge, *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları*, Ankara 1997.

² Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c.VI, İstanbul 1970, ss. 126-128.

incelemelerde Hamravat Suyu'nun Kanuni tarafından bir vakıf haline getirildiği³, şehre gelen suyun İskender Paşa Konağı'na 30, camiine 15, hamamına 15 masura, diğer evlere ise 1 veya 3 masura verildiği tespit edilmiştir⁴. Evliya Çelebi seyahatnamesinde ise suyun önce kaleye daha sonra Ulu Cami'ye ardından diğer camilere, han, hamam ve imaretlere dağıldığı belirtilmektedir⁵. Mimar Koca Sinan'ın Kastamonulu kalfası Kasım Çelebi tarafından inşa edilen kapalı su donatısına sahip Hamravat Su Kemerleri XX. yüzyıl ortalarına kadar kullanılırken zaman içinde çok tahrip olduklarından 1930 yılında kemerlerle şehre getirilen su, demir borularla hazırlanan su tesisatıyla dağıtılmaya başlanmıştır.

Toplumlar zamanla değişen ve gelişen hayat şartlarına daha uygun modern tesisler yaptıkça, eski su yapıları fonksiyonelliklerini yitirdikleri ölçüde yavaş yavaş yok olarak unutulmuşlardır. Bu açıdan hızlı bir şehirleşme süreci yaşayan Diyarbakır il merkezindeki köprü, hamam ve çeşmeleri belgeyerek kayıt altına alma zorunluluğu doğmaktadır. Herbiri bağımsız bir makale konusu olabilecek bu eserlerin ayrıntılı tanımları üzerinde durulmadan ana hatlarıyla mimari özellikleri açıklanmaya çalışılmıştır.

Diyarbakır'da Ortaçağ'dan itibaren inşa edilerek günümüze kadar ulaşmış köprüler, hamamlar ve çeşmeler olmak üzere su mimarisi içerisinde değerlendirilebilecek üç yapı türü öne çıkmaktadır.

KÖPRÜLER

Anadolu'nun bilinen en eski köprüleri, Diyarbakır ve çevresinde karşımıza çıkmaktadır. Diyarbakır şehir merkezinde günümüze ulaşabilmiş 3 tane köprü vardır. Bunlar 1065 yılında Nizamüddin⁶ Nasr döneminde yapılan Dicle Köprüsü⁷ (Foto-1), 1218 yılında Artuklu hükümdarı Melik Salih Mahmut döneminde Mimar Cafer İbn Mahmud tarafından inşa edilen Devegeçidi Köprüsü⁸ (Foto-2) ve 1208 yılına ta-

³ Adil Tekin, "Hamravat Suyu", *Kara-Amid*, c.II, Ankara 1970, sy.6-7, ss. 69-71; Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971, s.220.

⁴ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, c.I, Ankara 1998, s.567.

⁵ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 126-128; M. Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, İstanbul 2003, s.30.

⁶ Nizamüddeve adıyla da geçer.

⁷ Beysanoğlu, *a.g.e.*; Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri*, Ankara 1978; Fügen İter, *Osmanlılara Kadar Anadolu Türk Köprüleri*, Ankara 1978.

⁸ Cevdet Çulpan, "Diyarbakır Kuzeyi Devegeçidi Suyu Köprüsü: Artukoğulları Devri", *Sanat Tarihi Yılığ*, III, (1969-1970), İstanbul, ss.287-291; İter, *a.g.e.*, s.85.

rihlendirilen Kara Köprü⁹dür. Köprülerin bazı kısımları Türk devri öncesinde yapılmış olsalar bile Türk devrinde sürekli onarım görmüş, eklemelerle günümüze ulaşabilmiştir.

Figen İlter'in yaptığı tipolojiye göre, Diyarbakır'daki köprülerden Dicle Köprüsü ile Kara Köprü düz köprüler grubuna, Devegeçidi Köprüsü ise dik köprüler grubuna girmektedir¹⁰.

Diyarbakır şehir merkezindeki köprülerin inşa malzemesi tamamen kesme taştır. Son dönemlerde yapılan onarım çalışmalarında köprülerin tempan duvarlarında, tabliye korkuluklarında yardımcı malzeme olarak moloz taş, kaba yonu taşı kullanılmıştır.

Diyarbakır köprülerinde süsleme yoğun olarak karşımıza çıkmaz. Dicle Köprüsü'nde kitabenin satır aralarında kullanılan bitkisel motifler ile kitabeye aynı hizada yer alan köprüyü korumayı sembolize eden "aslan figürü" köprüde karşımıza çıkan ender süsleme unsurlarındandır. Devegeçidi Köprüsü'nde ise köprü ayağı üzerine sağır sivri kemer içine yerleştirilmiş kitabe köprüye dekoratif bir değer de katmıştır. Kara Köprü'de ise herhangi bir süsleme bulunmamaktadır ve hafifletme gözü hareketlilik katan tek unsurdur.

HAMAMLAR

Diyarbakır'ın tarihi kaynaklarından, vilayet salnamelerinden ve seyahatnamelerden¹¹ edinilen bilgiler ışığında Diyarbakır şehir merkezinde çok sayıda hamam binasının inşa edildiği ve bu eserlerin sayıları bakımından şehirdeki sosyal yapılar arasında önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Şehrin hemen her mahallesinde halkın kullanımına yönelik hamamların inşa edildiğini söyleyebiliriz.

Osmanlı döneminde salgın hastalıkları önlemek ve bu kentte yaşayanları korumak amacı ile kente gelen yabancılar zorunlu olarak hamamlara sokuluyor, ondan sonra şehre girmelerine izin veriliyordu. Bu nedenle de Diyarbakır surlarındaki dört kapının yakınında hamamlar bulunuyordu. Ancak bu hamamların çoğu, zamanla ilgisizlikten ve

⁹ İlter, *a.g.e.*, s.85.

¹⁰ İlter, *a.g.e.*, s.85.

¹¹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*; Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, İstanbul 1964; Jean Baptiste Tavernier, *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes*, Paris 1678; James Silk Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, London 1827; Albert Gabriel, *Voyages Archéologique dans la Turquie Orientale*, Paris 1940.

yeni yolların açılması esnasındaki bilinçsiz uygulama veya tahribat sonucunda yıkılarak ortadan kaldırılmaları, şehirde hamam sayısının azalmasına neden olmuştur. Elimizdeki kaynaklardan şimdiye dek tespit edilebilen günümüze ulaşamayan hamamlar: Cimşid Bey Hamamı, İpekoğlu Hamamı, Çarşı Hamamı, Cadde Hamamı, Bekir Paşa Hamamı, Hüseyin Efendi Hamamı, Dilaver Paşa Hamamı, Domat Hamamı, İçkale'deki Kale Hamamı, Maristan Hamamı, Yeni Kapı Hamamı, Mirza Hamamı ve Suakar Hamamı'dır¹².

Diyarbakır şehir merkezinde inşa edilmiş Deva Hamamı (1520-40), Paşa Hamamı (1564-67), Melik Paşa Hamamı (1567), Kadı Hamamı, Küçük (Şensu) Hamam, Vahapağa Hamamı (XVII. yüzyıl), ve Çardaklı Hamam'ı¹³ halen mevcut hamamlardır.

Diyarbakır'daki Melik Paşa Hamamı'nın sıcaklık bölümü yıkıldığından hangi plan tipine sahip olduğu bilinmemektedir. Ancak sağlam olarak günümüze ulaşan Kadı Hamamı, Paşa Hamamı, Deva Hamamı, Vahapağa Hamamı ve Küçük Hamam haçvari, dört eyvanlı ve köşe halvetli plan şemasıyla inşa edilmişlerdir.

Diyarbakır hamamlarından Çardaklı Hamamı altı eyvan ve altı tane halvet odası ile yıldızvari plan tipine sahip tek eserdir¹⁴ (Çizim-1). Sıcaklık bölümü diğer hamamlardan daha gösterişli olup eyvanlar beşik tonoz, halvetler ise kubbelerle örtülüdür.

Diyarbakır'da inşa edilen hamamlarda inşa malzemesi yörede fazlaca bulunan kesme taş, kaba yonu taş, moloz taş ve tuğladır. Hamamların beden duvar kalınlıkları, yaklaşık 1,00 m. ile 1,20 m. arasında, ara kalınlıkları ise takriben 0,60 m. ile 0,90 m. arasında değişmektedir. Genel olarak Diyarbakır'daki tüm hamamlar, Türk hamam mimarisinde ki benzerleri gibi az sayıda pencere açıklığına sahip masif görünüşlü yapılardır. Günümüzde kullanılmayan hamamlardan Paşa Hamamı'nın soğukluk bölümüne girişin sağ tarafında yer alan pencere hariç hamamlarda dış cepheye açılan herhangi bir pencere tespit edilememiştir¹⁵.

Melik Paşa Hamamı, Paşa Hamamı (Çizim-2) ve Çardaklı Hamamı'nın soğukluk bölümleri örten kubbelere ve hamamların sıcaklık kıs-

¹² Sözen, *a.g.e.*, s.207-213.

¹³ Sözen, *a.g.e.*, s.211; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s.573.

¹⁴ Yılmaz Önge, *Anadolu'da XII- XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, Ankara 1995, s.38.

¹⁵ Evindar Yeşilbaş, *Diyarbakır'da Su Mimarisi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2007, s.106.

mındaki halvetlerin üzerini örten kubbelere ve Paşa Hamamı, Kadı Hamamı, Çardaklı Hamamı'nın sıcaklık mekânı örten kubbelere geçişler pandantiflerle sağlanmıştır.

Anadolu'da inşa edilmiş ilk Türk yapılarında ışıklandırma ve havalandırmanın dış duvarlara açılmış küçük mazgal pencereler ile örtüde ışık gözleri veya aydınlık fenerleriyle sağlandığı bilinmektedir¹⁶.

Hamamlar, ısı kaybını azaltmak için ve fonksiyonları gereği mahremiyet gerektiren yapılar olduklarından aydınlatma genellikle örtü elemanları üzerine açılan pencereler ya da ışık gözleri ile yapılmıştır¹⁷. Havalandırma ve ışıklandırmada kullanılan bu sistem Diyarbakır Hamamlarında da görülmektedir.

Hamamlarda tabii ışıklandırma da XV. yüzyılın başlarından itibaren büyük kubbelerin kasnaklarına pencere açılarak sağlanmıştır¹⁸. Günümüzde kullanılmayan Diyarbakır hamamlarının soğukluk bölümlerini örten kubbelerin kasnaklarına açılmış karşılıklı dörder pencerede farklı kemer formları kullanılarak inşa edildikleri dikkati çeker.

Diyarbakır'da yer alan hamamların kurgularında süslemeye hemen hemen hiç yer verilmediği görülmektedir. Paşa Hamamı'nın soyunmalık bölümünün duvarında yer alan pencerenin geometrik geçmeli sütunçesi (Foto-3) ile Melik Paşa Hamamı'nın (Foto-4) soyunmalık kısmını örten kubbe kasnağına açılan pencerelerdeki renkli taşlar dışında hamamlarda süsleme unsuruna rastlanmamıştır¹⁹.

ÇEŞMELER

Diyarbakır sokaklarında karşımıza çıkan, insanoğlunun sudan faydalanmak üzere inşa ettiği basit strüktürlü yapılar olan çeşmelerin büyük çoğunluğu Osmanlı döneminde inşa edilmiştir. 16. yüzyıldan sonraki dönemleri kapsayan seyahatnamelerde 130'u umumi 300'ü özel çeşme olmak üzere toplam 430 çeşmeden söz edilmektedir²⁰. 1874 yılında Diyarbakır'da yayınlanan beşinci Diyarbakır Vilayeti Salnamesi'nde 130 çeşmenin var olduğu ancak kayıt altına alınmadıklarından

¹⁶ Yılmaz Önge, "Anadolu Türk Mimarisinde Tabii Işıklandırma", *Önasya*, VII/73, 1971, s.6-7- 11.

¹⁷ Mustafa Denктаş, *Karaman Çeşmeleri*, Kayseri 2000, s.290.

¹⁸ Önge, a.g.m., s.11.

¹⁹ Yeşilbaş, a.g.t., s.111.

²⁰ Korkusuz, a.g.e., s.62.

günümüze hangilerinin ulaşımadığını tespit etmek mümkün değildir²¹. Tarihi kaynaklarda sözü edilen çeşmelerden yalnızca 33 tanesi günümüze ulaşmıştır.

Diyarbakır'da bulunan çeşmeleri, buldukları yer ve cephe kompozisyonları²² dikkate alınarak iki grupta toplamak mümkündür. İlk grupta incelenen çeşmelerin gruplandırılmasında fiziksel konumları göz önüne alınırken ikinci gruptaki çeşmelerin gruplandırılmasında ise cephe formları, özellikle kemer formları dikkate alınarak incelenmiştir. Ayrıca bu gruplandırmaya üçgen alınlığa sahip ve diğer iki gruba da dâhil edilemeyen Aslanlı Çeşme'yi tek başına üçgen alınlıklı çeşmeleri temsil eden çeşme olarak ekleyebiliriz²³ (Çizim-3).

Buldukları yere göre mimariye bağımlı çeşme örnekleri, herhangi bir evin, caminin, türbenin, dükkânın ve bahçenin duvarı ile birlikte inşa edilen çeşmelerdir. Söz konusu çeşmelerin yapıyla birlikte mi yoksa daha sonra mı inşa edildiklerini bugünkü şartlar altında tespit etmek mümkün görülmemektedir.

Diyarbakır şehir merkezinde yer alan 33 çeşmeden 27 tanesi bu gruba girmektedir. Bunlar: Tahtalı Katsal Sokak Çeşmesi (Çizim-4), Telgrafhane Sokak Çeşmesi, Pamukçu Sokak Çeşmesi, Ziya Gökalp Sokak Çeşmesi, Yukarı Karataş Sokak Çeşmesi, Yiğit Ahmet Sokak Çeşmesi, Zağlı Sokak Çeşmesi, Köylü Sokak Çeşmesi, Binici Sokak Çeşmesi, Talu Sokak Çeşmesi, İhsak Sukuti Sokak Çeşmesi, Hüsrev Paşa Sokak Çeşmesi, Develi Sokak Çeşmesi, Karabulut Sokak Çeşmesi, Altay Sokak Çeşmesi'dir. Arkasındaki cami, medrese, türbe, kilise duvarı ile birlikte inşa edilen çeşmeler: Lale Bey Çeşmesi, Zinciriye Medresesi Çeşmesi, Sahabe Paşa Çeşmesi (Foto-7), İbrahim Bey Çeşmesi, Arap Şeyh Camii Çeşmesi, Hasırlı Camii Çeşmesi, Meryem Ana Kilisesi Çeşmesi, Sultan Şuca Çeşmesi, Kavas-ı Sagir Çeşmesi, Behram Paşa Camii Çeşmesi (Foto-6), Hanzade Camii Çeşmesi, Kadı Camii Geçidi Çeşmesi'dir²⁴.

Diğer taraftan Bağcılar Sokak Çeşmesi, Hatun Katsal Çeşmesi (Çizim-6) (Foto-7), Aslanlı Çeşme (Foto-5), Çarıklı Çeşmesi, Kurtoğlu Çeşmesi (Foto-8) ise herhangi bir yapıya bağımlı olmayan bağımsız çeşme grubuna girmektedir.

²¹ Ahmet Zeki İzgöer, *Salname-i Diyarbakır*, c. 5, İstanbul 1999.

²² Ayla Ödekan, "Kent İçi Çeşme Tasarımında Tipolojik Çözümleme", *Semavi Eyice'ye Armağan, İstanbul Yazıları*, İstanbul 1992, s.284.

²³ Yeşilbaş, *a.g.t.*, s.117.

²⁴ Yeşilbaş, *a.g.t.*, s.113.

Cephe kompozisyonlarına göre Diyarbakır'daki çeşmelerin büyük bir bölümü bir yapıya bitişik inşa edildiklerinden sadece ön cepheleri mevcuttur. Bağımsız olarak inşa edilen çeşmelerden Hatun Katsal Çeşmesi (Foto-7) üç cepheli inşa edildiğinden ayrı bir öneme sahiptir. Ancak diğer bağımsız çeşmelerin yan ve arka cepheleri sağır olduklarından sadece ön cephelerinin durumu izlenebilmektedir. Anadolu Selçuklu mimarisinde ve Osmanlı mimarisinde en çok karşılaştığımız kemer formu olan sivri kemer incelediğimiz çeşmelerin büyük bir çoğunluğunda da karşımıza çıkmaktadır. Çeşmelerde yarım daire (Zağlı Sokak Çeşmesi, Hasırlı Camii Çeşmesi, Tahtalı Katsal Sokak Çeşmesi (Foto-10), Hanzade Camii Çeşmesi, Yukarı Karataş Sokak Çeşmesi), düz atkı (Hüsrev Paşa Sokak Çeşmesi, Çarıklı Çeşmesi), dilimli (Lale Bey Çeşmesi'nde ve Aslanlı Çeşme'nin aslanının konulduğu nişte), aynalı kemer formları (Ziya Gökalp Sokak Çeşmesi (Çizim-5) ile Aslanlı Çeşme'nin dikdörtgen prizmal gövde kısmında) da karşımıza çıkmaktadır.

Aslanlı Çeşme'de dikdörtgen prizmal gövdenin üzeri üçgen alınlıkla sonlandırılmaktadır. Üçgen alınlık, daha çok XIX. yüzyılda inşa edilen çeşme örneklerinde karşımıza çıkmasıyla beraber XIX. yüzyıl Avrupa mimarisinde ortaya çıkan mimari akımların Anadolu'ya yansımaları olarak değerlendirilebilir.

Devşirme malzemenin tercih edilmediği Diyarbakır çeşmelerinde kullanılan taşın cinsi çevre yapılarında çok sık karşılaştığımız koyu renkli bazalt taş olup kesme ve kaba yonu şeklinde kullanılmasının yanı sıra bazı çeşmelerin sonradan belirli seviyeye kadar çimento harç ile sıvandığı görülmektedir.

İnsanlar çeşmelerden su içerken suyun üzerlerine sıçramamasını ve akan suyun biriktirilerek hayvanların su içmelerini sağlayan çeşme yalıkları Diyarbakır çeşmelerinin büyük bir çoğunluğunda kullanılmıştır. Diyarbakır'daki çeşmelerin en belirgin özelliklerinden bir başkası da çeşme nişi içerisinde yer alan bardaklıklardır (taslık-maşrapalık). Çeşmelerin mevcut olan bütün bardaklıkları kesme taştandır. Su tasının konulmasına mahsus yapılan bardaklıklar²⁵, çeşmeye su içmeye gelen insanların ellerinde bulunan küçük eşyaları da koyabilmeleri için kullanılan nişlerdir.

Diyarbakır çeşmelerinde, temel yapı malzemesinin siyah renkli kesme bazalt taşı olmasından kaynaklı taşın kendisini işleyerek süslemeden

²⁵ Yeşilbaş, a.g.t., s.120.

ziyade koyu renkli taş ile beyaz taşın uyumundan faydalanarak çeşmelerin estetik bir görünümüne kavuşmaları sağlanmıştır. İki renkli malzemenin kullanıldığı kemerler, düz silmeler, şerit halinde duvar örgüleri yapılara hareketlilik kazandırmıştır²⁵.

SONUÇ

Şehirleşme ve teknolojik gelişmeler sonucunda sosyal hayatta oluşan değişimler hamam ve çeşme yapılarını kullanım dışı bırakmıştır. Ancak köprüler için bunu söylemek mümkün değildir. Çünkü bugün, incelediğimiz köprülerden Kara Köprü ve Devegeçidi Köprüsü ulaşım açıktır. Dicle Köprüsü ise Karayolları Genel Müdürlüğü'nün 2007-2009 yılları içerisinde hazırladığı restorasyon ve güçlendirme çalışması sonucu ulaşım kapalıdır.

Diyarbakır merkezinde bulunan köprü, hamam ve çeşmelerin malzeme ve yapı tasarımı bakımından, Anadolu'daki tarihi su yapıları içerisinde önemli bir yere sahip olduklarını söyleyebiliriz. Yapılar dönemlerinin üslup özelliklerini yansıtmakla birlikte mahalli özelliklere de sahiptirler.

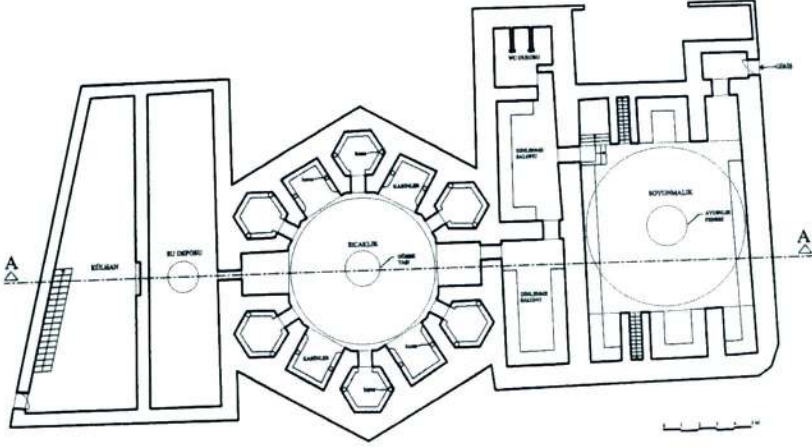
Köprülerin kemer ve ayaklarına fazla baskı yapmaması amacıyla ağır yük taşıyan araç ulaşımının engellenmesi bir öneri olarak sunulabilir. Hamam ve çeşmelerin korunması ise ancak eski fonksiyonlarının sürdürülmesi ile mümkündür. Hamamların ve Diyarbakır'ın sıcak yaz günlerinde insanların kullanımına sunulması için çeşmelerin bir an önce onarılarak eski canlılığına kavuşturulması sağlanmalıdır. Bu eserler ancak asli fonksiyonlarına yönelik kullanılmaları sayesinde gelecek kuşaklara bir kültür mirası olarak bırakılabilir.

KAYNAKÇA

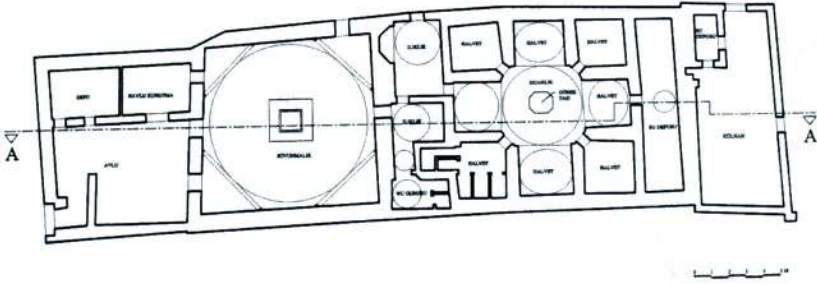
- Andreasyan, Hrand D., *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, İstanbul 1964.
- Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, c.1, Ankara 1998.
- Buckingham, James Silk, *Travels in Mesopotamia*, London 1827.
- Çulpan, Cevdet, *Türk Taş Köprüleri*, Ankara 1978.

²⁵ Yeşilbaş, a.g.t., s.122.

- , “Diyabakır Kuzeyi Devegeçidi Suyu Köprüsü: Artukoğulları Devri”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, c.III, İstanbul 1969-1970, ss.287-291.
- Denktaş, Mustafa, *Karaman Çeşmeleri*, Kayseri 2000.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c.VI, İstanbul 1970, ss. 126-128.
- Gabriel, Albert, *Voyages Archéologique dans la Turquie Orientale*, Paris 1940.
- İlter, Fügen, *Osmanlılara Kadar Anadolu Türk Köprüleri*, Ankara 1978.
- İzgöer, Ahmet Zeki, *Salname-i Diyarbekir*, c.5, İstanbul 1999.
- Korkusuz, M. Şefik, *Seyahatnamelerde Diyarbekir*, İstanbul 2003.
- Ödekan, Ayla, “Kent İçi Çeşme Tasarımında Tipolojik Çözümleme”, *Semavi Eyice’ye Armağan, İstanbul Yazıları*, İstanbul 1992, s.281-297.
- Önge, Yılmaz, *Anadolu’da XII- XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, Ankara 1995.
- , “Anadolu Türk Mimarisinde Tabii Işıklandırma”, *Önasya*, VII/73, (1971), ss.6-7- 11.
- , *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları*, Ankara 1997.
- Sözen, Metin, *Diyarbakır’da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971.
- Tavernier, Jean Baptiste, *Les Six Voyages de Jean Babtiste Tavernier en Turkuie, en Perse et aux Indes*, Paris 1678.
- Tekin, Adil, “Hamravat Suyu”, *Kara-Amid*, c.II/sy.6-7, Ankara 1970, ss. 69-71.
- Yeşilbaş, Evindar, *Diyarbakır’da Su Mimarisi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2007.

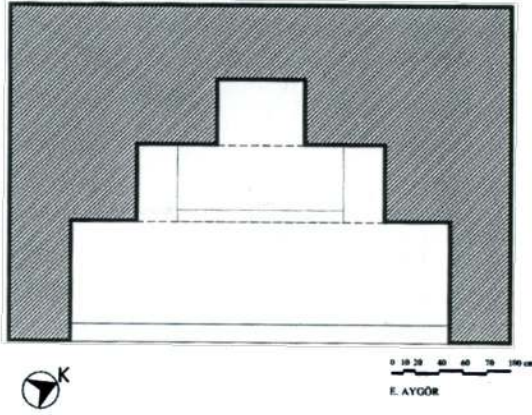
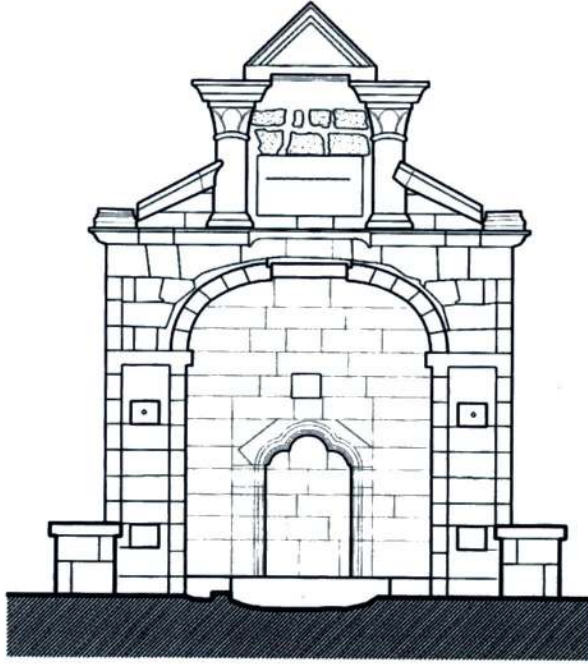

Çizim 1 - Çardaklı Hamamı Planı
(Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivinden İşlenerek)

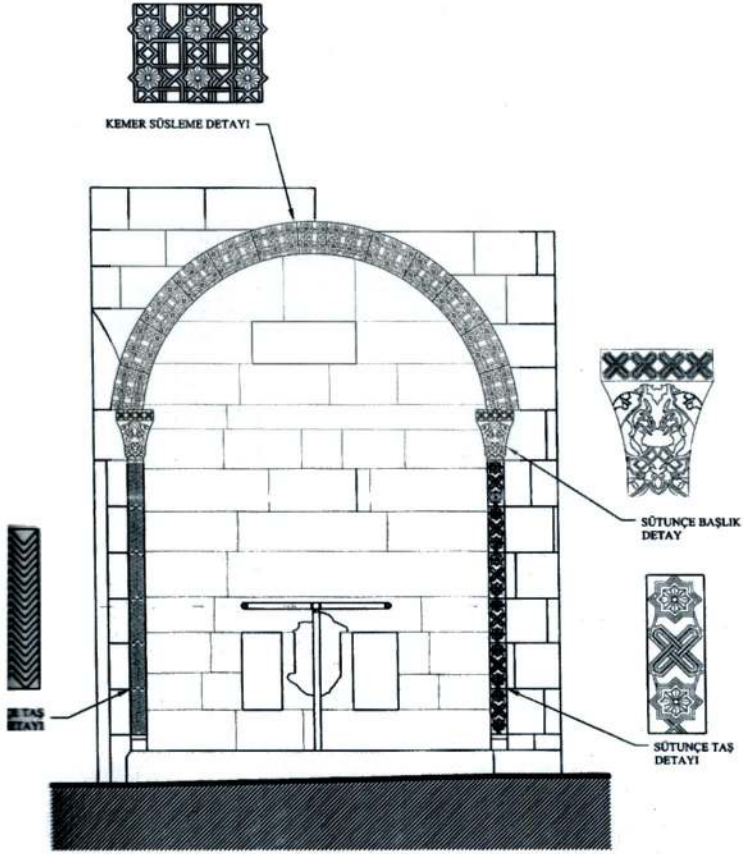

Çizim 2 - Paşa Hamamı planı
(Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivinden İşlenerek)

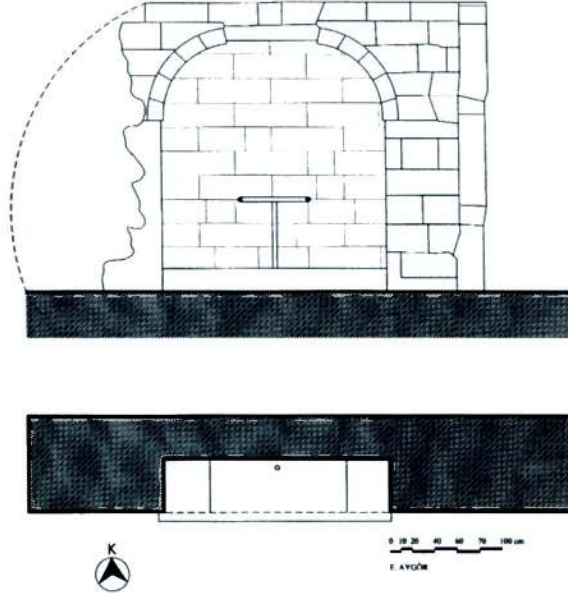
Evindar Yeşilbaş

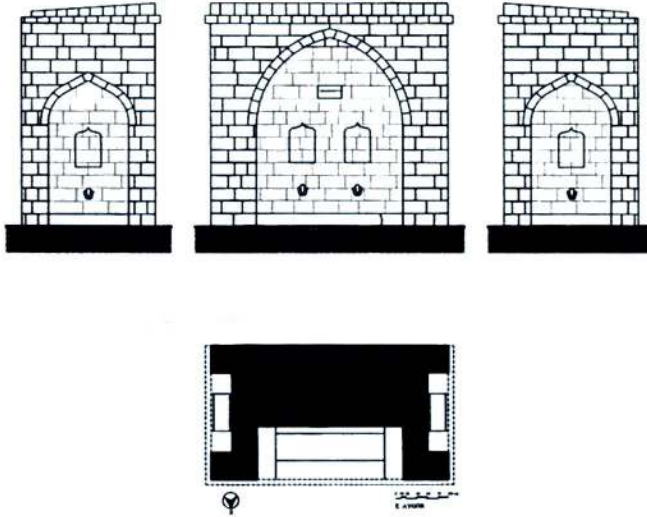
Çizim 3 - Aslanlı Çeşme Görüntüsü ve Planı

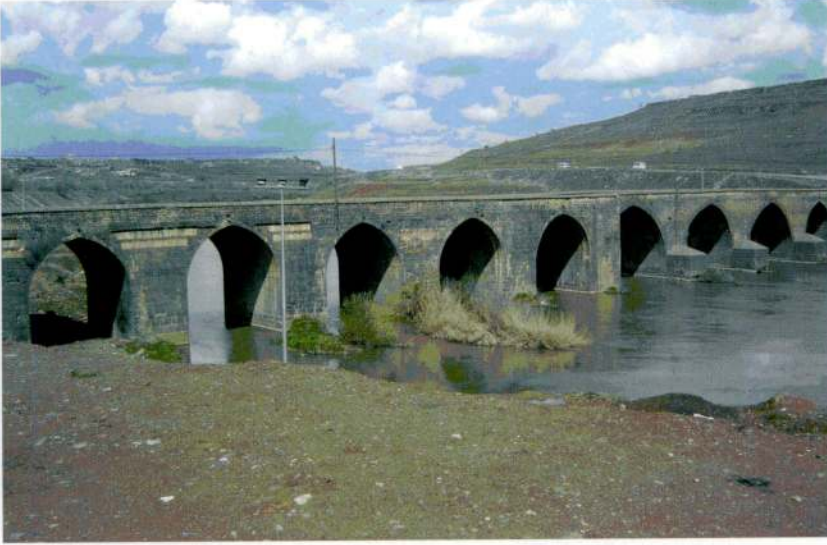
Çizim 4 - Tahtalı Katsal Sokak Çeşmesi Görünüş ve Planı

Çizim 5 - Ziya Gökalp Sokak Çeşmesi Görünüş ve Planı

Çizim 6 - Hatun Kastal Çeşmesi Görünüş ve Planı

Resim 1 - Dicle Köprüsü Genel Görünüşü

Resim 2 - Devegeçidi Köprüsü Genel Görünüşü

Resim 3 - Paşa Hamamı süslemelerinden detay

Resim 4 - Melik Ahmet Paşa Hamamı Üst Örtüden Detay

Resim 5 - Aslanlı Çeşme Genel Görünüşü

Resim 6 - Behram Paşa Camii Çeşmesi

Resim 7 - Hatun Kastal Çeşmesi Genel Görüntüsü

Resim 8 - Kurt İsmail Paşa Çeşmesi

Resim 9 - Sahabe Paşa Çeşmesi

Resim 10 - Tahtalı Katsal Sokak Çeşmesi Genel Görünüşü